

**ПРОБЛЕМА САМОВИЗНАЧЕННЯ Й ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК
ДЕТЕРМІНАНТА ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ-
ДЕЛІНКВЕНТІВ**

У статті розглядається проблема становлення і розвитку самовизначення і відповідальності підлітків-делінквентів як визначальник їх особистісного становлення.

Ключові слова: підлітки-делінквенти, буття, відповідальність, безвідповідальність, інфантильність, правові норми, внутрішні переживання, ціннісні норми, самовизначення.

Специфіка раннього юнацького віку зводиться до того, що об'єктивні соціальні умови, які складаються у нашому суспільстві, змушують підлітків-делінквентів зробити моральний вибір свого подальшого становлення і буття. У цьому віці після відносної безвідповідальності, тривожності, невпевненості у власних соціальних діяннях вони потрапляють до ситуацій об'єктивної необхідності взяти на себе всю повноту відповідальності. Ця ситуація переживається всіма, проте не завжди однаково. Уникнення відповідальності – це теж вибір, та вибір іншого змісту: вибір між відповідальністю та безвідповідальністю, реальною дорослістю та інфантильністю, дотриманням правових норм та делінквентністю.

Дослідженнями проблем підліткового віку займалися як психологи, так і педагоги та соціальні педагоги, зокрема: М.Фіцула, Е.Погребняк, І.Невський, В.Синьов, О.Панченко та ін.

Тому метою нашої статті є висвітлення проблеми самовизначення й відповідальності як детермінанти особистісного становлення підлітків-делінквентів. На шляху профілактики делінквентної поведінки підлітків детермінується мотивація їх вчинків, причетність до соціуму і відповідальність.

Для підлітків характерним є звертання до своїх внутрішніх переживань, відкриття того, що «будь-яка дія, що реалізує одну його діяльність, одне його ставлення, об'єктивно впливає і реалізує інші соціальні впливи»[2, с. 46]. Для підлітка-делінквента, не дивлячись на об'єктивний збіг подій у світі, він залишається нескладним, оскільки у своїй діяльності він бачить лише один напрям, не дивлячись на інші стосунки у широкій життєвій панорамі. Підліток діє так, наче біля нього не існують соціальні стосунки, більше того, знаючи про їх наявність, він може ігнорувати їх, не даючи їм ніякої оцінки. Подальше життя підлітків активізується у пошуках цих міждієвих стосунків і оцінці їх, тобто починається ціннісно орієнтована діяльність.

Вітчизняна педагогіка довгий час спрямовувала всі зусилля на те, щоб молоді люди після школи мали той рівень соціального розвитку, до якого він здатен, та могли здійснити вибір подальшого життєвого шляху. Л.І. Божович вважала це центральним новоутворенням раннього юнацького віку і називала його «потребою у самовизначенні»[1, с. 12].

Виникнення цього феномену реально можливе тільки у людини з відповідним розвитком самосвідомості і відповідальності, коли в його структурі з'являються якісь особистісні смисли, причетні до соціального буття, коли з'являються конфліктні смисли. Тільки за їх наявності підлітки здійснюють вчинки співвідносні з різними чинниками соціального впливу. При цьому всі складнощі соціального буття підлітків з девіантною поведінкою розгортаються у внутрішньому світі, а зовнішній світ вважається дуже простим і незначущим.

Необхідність розгляду проблеми особистісного самовизначення у контексті розвитку самосвідомості і відповідальності підлітків з делінквентною поведінкою обумовлена низкою причин: по-перше, проблема самовизначення як феномену людської психіки стосується внутрішньої активності особистості і відповідних виховних впливів і актуальність її зводиться до тієї суттєвої ролі, яку самосвідомість виконує у регуляції дій, вчинків, поведінки підлітків. Розвиток внутрішньої свідомої активності

підлітків-делінквентів є одним із найважливіших чинників у вирішенні завдань моральної нормативної регуляції на шляху профілактики делінквентної поведінки.

Однією з найважливіших характеристик підліткового і юнацького віку є потреба в самовизначенні, яка стає афективним центром життєвої ситуації в цей період і виступає закономірним особистісним новоутворенням [1, с. 21]. Центром інтеграції соціальних новоутворень є свідомість: «Розвиток свідомості в онтогенезі характеризується тим, що в ньому все більшу роль починають відігравати процеси пізнання і усвідомлення суб'єктом самого себе як якогось єдиного цілого, спроможного до активного самовираження» [1, с. 34]. Процес особистісного розвитку характеризується посиленням ролі самосвідомості в результаті чого у підлітків-делінквентів виникає уява про себе і відношення до себе, а найголовніше - до соціуму. Але самопізнання й елементарні знання про свої якості, які колись не виховувалися ні сім'єю, ні школою, не тотожні самосвідомості як повноцінному рефлексивному процесові. Діти набувають знань про себе, коли знаходяться у адекватному соціумі чим обмежені у якійсь соціальній практиці життя. Тому, феномен самовизначення як свідомий акт виникає у розвитку лише на відповідному етапі, разом зі з'явою здатності критично відноситись до самих себе, можливістю по відношенню до самого себе зайняти позицію внутрішнього «іншого» [5, с. 203].

Таким чином, особистісне самовизначення передбачає розвиток відповідного, якісно своєрідного рівня самосвідомості. Враховуючи те, що самосвідомість – не одномоментний акт, а довготривалий процес постає питання, чому він забезпечується на різних етапах становлення особистості підлітків, особливо в підлітковому і юнацькому віці.

Необхідність особистісного і соціального самовизначення детермінована, з одного боку, вимогами суспільства, складнощами і своєрідністю нинішньої соціальної ситуації в яку потрапляє підліток, з іншого боку – виниклою в цей період потребою самореалізації в суспільно

значущій діяльності, в пошуці смислу власного існування, соціального місця і відповідальної поведінки. Невипадково самовизначення ототожнюється з пошуком себе і відкриттям власного «Я». Тому пошук себе як синонім соціального і морального самовизначення завжди є необхідним для досягнення хоч якого успіху у перевихованні, профілактиці делінквентної поведінки підлітків. Вибір професії і майбутнього для таких підлітків, що є завданням першої життєвої необхідності, здійснюється у більш широкому контексті – у контексті вибору власного життєвого шляху, свого місцезнаходження в світі. Підліткам необхідна попередня оцінка себе, своїх здібностей, визначення своїх ідеалів і життєвих цілей. Таким чином, самовизначення можливе тільки тоді, коли особистість виступає як активний суб'єкт діяльності, що усвідомлює різницю між «потрібно», «хочу» і «мушу», тобто необхідності регулювання власних бажань і можливостей [3, с. 51].

Виходячи з цього самовизначення можна уявити як структуру, що має різнобарвний зміст, як об'єктивно зафіксований результат роботи самосвідомості: уява про себе, свої плани, цілі, своє призначення в житті, про смисли власного існування. Те, що самовизначення – не одномоментний акт, а довготривалий процес, підтверджується багаточисельними фактами у соціальних педагогів, психологів, соціологів. Показово, що всі дослідники, що вивчають проблему самовизначення характеризують його через феномени самосвідомості, через оцінку себе, вибір ідеалів і цілей, пошуки змісту, а це стає внутрішньою причиною особистісного, а також і соціального дозрівання взагалі, усвідомленої поведінки і отримання навичок соціальної діяльності. Однак, для того, щоб висвітлити соціально-педагогічну сутність самосвідомості, недостатньо обмежуватися однією лише констатацією того, що самовизначення спирається на самосвідомість. Необхідно, на наш погляд, розглянути феномен самовизначення у контексті розвитку самосвідомості як явища у розвитку особистості підлітків-делінквентів. Розглядаючи самовизначення у загальному контексті як процес обумовлення, можна

сказати, що найбільш інтенсивно цей процес перебігає в підлітковому віці і знаходить своє відображення у бажанні підлітків пізнати самих себе, ризикувати, інтенсивно включатися в життя. Це проявляється у відокремленні від зовнішньої системи норм і вимог і породжує у них бажання до самоствердження, самовираження, а дуже часто - екстримальних ситуацій, намагання проявити себе в таких якостях, які вони вважають цінними і не завжди виправданими законом. На цьому шляху можливе виникнення негативних форм самоствердження: обману, нігілізму, хамства, випадків порушення дисципліни з метою демонстрації власної незалежності. Однак поряд з цим у підлітків виникає критичне ставлення до себе, яке стає основою самовиховання і може проявитися у самозвинуваченнях і заборонах. Таке протиріччя у внутрішньому стані підлітків щодо власних уявлень про себе породжує суперечливі ставлення: підліток одночасно вірить в себе і має сумніви у власній оцінці. Це протиріччя може стати або предметом свідомого вирішення, або витіснятися зі свідомості, залишатися без рішення, що сприяє небезпечним проявам делінквентної поведінки. Таким чином, ми зафіксували момент виходу особистості у її розвитку за межі власного «Я», необхідності реалізувати в собі інше «Я», що стає об'єктом її власної свідомості [5, с. 188].

Це підтверджує, що підлітковий юнацький вік забезпечує критичне відношення до себе наявністю відповідних умов – чисельністю діяльностей і відносин, у які включений підліток. Різні діяльності і спонукаючі їх мотиви можуть бути в протиріччях, а тому профілактичні заходи з підлітками-делінквентами повинні здійснюватись системно і організовано.

Так внутрішній діалог є провідною формою розвитку самосвідомості і самовизначення у підлітковому й юнацькому віці. Діалогічність самосвідомості відкриває особливий спосіб усвідомлення себе особистістю – спосіб, заснований на фіксації і вирішенні внутрішніх протиріч, що породжуються реальною життєдіяльністю.

Щодо сутності категорії «відповідальність»: під відповідальністю ми розуміємо таку моральну якість підлітка, яка формується і розвивається у

соціальному середовищі як цілісна якість, що визначає спрямованість всієї життєвої позиції підлітків-делінквентів. Відповідальність – одне з детермінуючих якостей особистості [4, с. 457].

У контексті системного підходу необхідним вважається формування перш за все цілісних стрижневих фундаментальних якостей особистості. Виходячи з цього, розгляд місця відповідальності в структурі цілісної особистості можливий через його соціальну діяльність і спроможність системного її бачення, які об'єднують її прояви у несуперечливе єдине ціле.

Ми виокремлюємо наступні функції відповідальності як стрижневої якості: смислоутворюючу – прояв відповідальності тісно пов'язаний з причетністю до відповідального соціального буття. Необхідна соціальна позиція спроможна забезпечити розуміння того, для чого підліток здійснює соціальний, або асоціальний вчинок, розуміється у цьому вчинку і знає міру відповідальності перед суспільством; нормативно-регулюючу – яка відображує порушення моральних стосунків з суспільством, оскільки в моральній відповідальності конкретизується весь комплекс моральних вимог, які орієнтують особистість у виборі необхідних для користі соціуму вчинків, коли усвідомлення відповідальності повинне б стати одним із засобів моральної регуляції суспільних відносин; спрямовуючу – сутність якої полягає в тому, що наповненість соціального буття, яка постійно росте, породжує в підлітків-делінквентів масу потреб, що є для них недоступними, з'яву мотивів, які оцінюють їх поведінку з точки зору притаманних їм моральних цінностей, хоч недосяжних для їх власного усвідомлення; координаційну – яка пов'язана з тим, що відповідальність є синтезом соціально значущої мети, шляхів і способів її досягнення. Структура відповідальності, що забезпечує реалізацію цієї функції є завершеною цілісністю, «якісно визначеним відносно стійким порядком внутрішніх зв'язків між елементами системи» [3, с. 50]; ідейно-моральну – яка передбачає, що усвідомлення відповідальності чітко відображує розуміння підлітками взаємодії особистісних і соціальних інтересів, спрямовує вчинки

людини, забезпечує розуміння наслідків власних дій у соціумі. Це стрижневий стан і міра розвитку, що сприяє у великій мірі подальшому профілактичному впливові на делінквентну поведінку підлітків; емоційно-вольову функцію відповідальності, яка свідчить про усвідомлене емоційне відношення до фактів і явищ навколишнього середовища до власної поведінки. Систематичні переживання підлітками відповідності своїх вчинків і дій щодо соціуму, суспільства сприяє розвитку у них почуття відповідальності. При цьому значне місце належить тут вольовій сфері, бо якраз тут реалізується готовність людини здійснювати дії від розумових до практичних. Вольова відповідальна дія свідчить про те, що підлітки спроможні за умов належного профілактичного впливу відповідати за свої вчинки і що вони свідомі самостійно спрямовувати лінію власної поведінки [3, с. 57].

Відповідальна діяльність зводиться до того, що підлітки повинні підкорювати власним цілям і мотивації всі інші мотиви негативної делінквентної поведінки.

Таким чином відповідальність – це інтегральна якість особистості, в якій об'єктивно відображуються основні вимоги суспільства, соціуму до поведінки людини, а суб'єктивно вона є своєрідним станом людини, який проявляється в мотивації вчинків і їх оцінці з точки зору інтересів суспільства.

Виховання у підлітків з делінквентною поведінкою соціальної відповідальності, відповідальної соціальної позиції – це головне завдання зобов'язаних на цю місію соціальних інституцій. Зараз немає завдань важливіших за необхідність радикальних змін, перебудови системи виховання і профілактичного впливу на підлітків. Конкретизація зусиль сім'ї, школи, кримінальної міліції у справах дітей – це найголовніше завдання профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Самовизначення і відповідальність особистості ми розглядаємо у контексті як «особистісне самовизначення», що відображає багатогранність

явищ соціальної педагогіки, психології і соціології. Особистісне самовизначення є результатом розвитку суспільного індивіду. Найважливіше надбання соціальної педагогіки, пов'язане з формуванням розгорнутої соціальної позиції організму, який розвивається по відношенню до людей і речей, з мірою бачення себе в інших людях і мірою готовності до відповідальних дій в навколишньому середовищі. Таке суб'єктивне усвідомлення себе самостійною соціальною істотою, розуміння свого місця і призначення у суспільстві, обумовлене відповідним рівнем самосвідомості, соціальної відповідальності, потреби в самореалізації власних можливостей. Без такого суб'єктивного усвідомлення неможлива профілактика делінквентної поведінки підлітків.

У контексті розгляду особистісного самовизначення і відповідальності як чинників профілактики делінквентної поведінки підлітків ми розглядаємо їх діяльність як закономірну належну до цього віку їх потребу у самовизначенні.

Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітків-делінквентів і соціуму – це вимоги сучасного правового забезпечення і підготовки законослухняних громадян своєї спільноти. Нова соціальна ситуація розвитку суспільства, деформації моральних громадянських цінностей призводять до суттєвої перебудови всієї мотиваційної сфери, нових визначень позицій і спонукань. Завдання вибору соціальної ролі у суспільстві, життєвого шляху і позицій самовизначення зумовлюють створення системи соціально обумовлених мотивів позитивного спрямування, спроможних сприяти профілактичному впливу на підлітків-делінквентів.

Стаття не претендує на вичерпний і всебічний розгляд складної багатогранної проблеми самовизначення й відповідальності як детермінанти особистісного становлення підлітків-делінквентів. Однак, сьогодні потребує спеціального аналізу проблема стану протиправних відхилень у поведінці підлітків, дослідження її сутнісних характеристик профілактичного впливу на дану категорію підлітків. До перспективних напрямів дослідження можна

віднести ініціювання особистісного зростання в моральній поведінці підлітків та формування їх позитивних якостей особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божович Л. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка / Л. Божович. - М.: Просвещение, 1999.- С.7-44.
2. Буева Л. Социальная среда и сознание личности / Л. Буева. - М.: Изд. МГУ, 2003. -268 с.
3. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности / Е.М. Пеньков. - М.: Мысль,1997.-180 с.
- 4.Філософський словник /За ред. В.І. Шинкарука / В.І. Шинкарук. - К.: Гол. Ред. УРЕ,1996. -800 с.
- 5.Фридман Л.М., Пушкина Т.А., Каплунович И.Я. Изучение личности учащегося и ученических коллективов: Кн. Для учителя / Л.М. Фридман и другие. -М.: Просвещение,1993.-307 с.

Богомолова М. Ю.

ПРОБЛЕМА САМООПРЕДЕЛЕНИЯ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ДЕТЕРМИНАНТА ЛИЧНОСТНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ- ДЕЛИНКВЕНТОВ

В статье рассматривается проблема развития самоопределения и ответственности как определителей их личностного становления.

Ключевые слова: подростки-делинквенты, бытие, ответственность, безответственность, инфантильность, правовые нормы, внутренние переживания, ценностные нормы, самоопределение.

Bogomolova M. U.

PROBLEM OF SELF-DETERMINATION AND RESPONSIBILITY AS A DETERMINANT OF THE PERSONAL DEVELOPMENT OF TEENS- DELINKVENTY

The article considers the problem of self-determination and responsibility as determinants of their personal development.

Key words: teens-delinkventy, genesis, responsibility, irresponsibility, immaturity, legal regulations, internal feelings, values, norms, self-determination.

(Відомості про автора: Богомолова Марина Юріївна – аспірант кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.)